

Eve Annuk

UURIJA ROLLIST JA EETIKAST BIOGRAAFILISE UURIMISE KONTEKSTIS ILMI KOLLA KIRJAVAHETUSTE NÄITEL

Teesid: Biograafia uurimine – biograafika – on viimastel aastatel eristunud omaette interdistsiplinaarseks valdkonnaks. Biograafia on keerukas tekstuaalne konstruktsioon, kus lisaks biograafi panusele mängivad kaasa ka tekstuaalsed vahendid ja narratiivi loogika. Artiklis käsitletaksegi biograafia uurimise problemaatikat luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) kirjavahetuste näitel. Keskendutakse küsimustele, kuivõrd adekvaatne on biograafilise esitusviisi biograafia subjekti suhtes ning milline on uurija roll selles protsessis. Analüüsitakse ka kirjade kasutamisega seotud probleeme nõukogude perioodi uurimise kontekstis.

Märksõnad: biograafia, eetika, kirjavahetused, kultuuriajalugu

Biograafia uurimine – biograafika – on viimase paarikümne aasta jooksul eristunud omaette interdistsiplinaarseks valdkonnaks, mis on toonud esile uudseid küsimuseasetusi ja vaatepunkte. Biograafia on muutunud oluliseks näiteks ajalookirjutuse kontekstis, mis on suunanud tähelepanu kultuuriajaloole ning selle kaudu ka individuaalsele ja unikaalsele, tuues ajalukku tagasi inimesed (Lässig 2004: 147).

Biograafilise uurimise puhul on hakatud tähelepanu pöörama ka biograafia uurija – biograafi – rollile, mis on keskne nii uurimisküsimuste püstitamisel, vaatenurga ja käsitusviisi leidmisel, biograafilise narratiivi konstrueerimisel kui paljudes muudes aspektides (Backscheider 2001; Benton 2005; Bourdieu 2003; Donaldson & Read & Walter 1992; Epstein 1991; Homberger & Charmley 1988; Stanley 1992). Biograafia kui narratiiv, mida varem on peetud biograafia subjekti – teise inimese elu – objektiivseks kirjelduseks, on osutunud keerukaks tekstuaalseks konstruktsiooniks, kus lisaks biograafi pa-

nusele mängivad kaasa ka tekstuaalsed vahendid ja narratiivi loogika.

Biograafi rolli faktide valija ja interpreteerijana ei saa alahinnata: just biograaf on see, kes faktide selekteerimise kaudu loob kujutuse teise inimese elust, mida traditsiooniliselt on mõistetud kui “tõde” selle inimese kohta. Biograafia kui narratiiv on “petlik kõrvalepõige”: autor paneb kokku meelevaldse detailide valiku selles raamistikus, mida nimetatakse “eluks”, ning seda valikut võib lõpmatuseni varieerida, et see sobiks kokku autori eelarvamustega, või kui valik on tehtud, lõputult ümber paigutada ühe või teise väite kinnituseks. Lugejale on ainsaks garantiiks selle faktide valiku ja paigutuse kohta (et see vastab enam-vähem reaalsusele ega ole propaganda) biograafi vilumus ja ausus.

Ent hoolimata vilumuse ja aususe määrast on lõplik biograafia ikkagi kunstlik ja teatud määral võlts looming, mis esitab eksitavat muljet korrast ja koherentsusest. Biograafia saab eksisteerida ainult kaadrite reana, mis üritab antud ajahetkel külmutada sündmuste kulgu kujundavaid sisemisi ja väliseid jõude. Ja samal ajal on need jõud ise pidevas muutumises, hoolimata sellest, kui kohusetundlikult üritatakse neid kinni püüda ja taastoota, ning selle püüdel on mõned hetked hiljem sama vähe kehtivust kui fotol tuulest liikvele puhutud pilvedest või mägiõjel, mida murravad keeristeks kaljud ja veevirrad. Biograafi töö on staatiline, inimese olemus on liikuv ja püsimatu, esimene ei saa kunagi hõlmata teist tervikuna (Ziegler 1992: 229–230).

Biograafi rolli nähtavamaks muutmine on tähendanud uudseid küsimuseasetusi biograafika valdkonnas ja toonud esile ka sellega seonduvad eetilised probleemid, nagu eespool mainitud ausus allikmaterjalide ja uuritava inimese suhtes. Eetilised küsimused võivad seostuda ka uurija enda isikuga või tuleneda käsitletavast perioodist, selle vahetust lähedusest kaasajale, mis muudab mitmete allikmaterjalide kasutamise problemaatiliseks. Näiteks nõukogude aja uurimise kontekstis võib avalikku sfääri puudutavate dokumentide kasutamine näida suhteliselt probleemivabana, ent isikliku sfääriga seotu,

nagu isiklikud kirjavahetused, kasutamine võib tekitada küsimusi, millele ei ole lihtne vastust leida.

Kirjad ja kirjavahetused ongi olulisteks allikateks biograafia uurimisel. Kuigi Eestis on kirju palju kasutatud ajaloo- ja kultuuriuuri-
mise allikatena ning neid on ka publitseeritud nii ajakirjanduses kui eraldi raamatutena (nt Koidula 1926; Kreutzwald 1953–1979; Liiv 2000; Tepandi 2005; Under & Tuglas 2006), ei ole neid peaaegu üldse uuritud teoreetilisemast aspektist, keskendudes kirjadele kui tekstitüübile või žanrile.¹ Tähelepanu pole pööratud ka eetilistele probleemidele, mis seostuvad kirjade kasutamisega, eriti nõukogude aja uurimise kontekstis, kus uurija võib seista silmitsi keerukate eetiliste küsimustega, mis mõjutavad nii uurimisobjekti valikut, teemapüstistust kui materjali analüüsi ja uurimistulemust, aga ka uurija enda positsiooni ja suhet uuritavasse.

Ometi on biograafiline uurimine mõeldamatu ilma eetilise raamistikuta, mis peaks panema paika lubatu ja lubamatu piirid. Impulsiitne, uurimistöö praktikast johtuv n-ö praktiline eetika on ilmselt olemas igal uurijal, keerukam on luua selle põhjal üldistavaid käsitlusi. Alljärgnevas püüangi konkreetse näite varal esile tuua probleeme, millega puutusin kokku uurimistööd tehes ja mis on tegelikult laiemal kandepinnal, iseloomustades biograafilise uurimise võlu ja valu. Kuna selline küsimuseasetus puudutab samavõrra nii uurimisobjekti kui uurijat ennast, viimast ilmselt rohkemgi, on artikli rõhuasetus uurija vaatepunktis.

Biograafia ja selle uurimisega seotud eetilised probleemid seostuvad kahe peamise valdkonnaga. Esiteks on oluline pöörata tähelepanu representatsiooni probleemidele: kas biograafiline esitusviis on adekvaatne biograafia subjekti suhtes? Kuidas on võimalik tunda ja kujutada teist inimest? Teine probleemidering seostub privaatsusega, sellega, kuivõrd on meil õigus kujutada teist inimest ja rikkuda selle kaudu tema privaatsust (Jolly 2001: 308).

Ühelt poolt eksisteerib arusaam, et isiklik, privaatne ei kuulu kõrvalistele isikutele, teisalt on arhiiv kui mäluinstitutsioon, kus säilitatakse kirju, dokumente ja teisi käsikirjalisi allikaid, avalik asutus ja selles asuvad materjalid kõigile kättesaadavad, arvestades muidugi seadusi ja nende alusel arhivaalidele seatud juurdepääsupiiranguid. Samas pole seaduste abil võimalik kõike reguleerida ja nii on otsustav osa uurijal, kes nende materjalidega kokku puutub. Kui hakkasin tegelema luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) pärandi uurimisega, kaasnes sellega ka teadmine, et ta kirjavahetusi kasutades liigun selgelt määratlemata valdkonnas, kus pean ise endale teejuhiks olema, sest iga konkreetne juhtum on samas eriline, nõudes individuaalset lähenemist ja konkreetse kontekstiga arvestamist. Viimane tähendab mitte ainult allikmaterjalidega seotud ajastusta silmas pidamist, vaid ka uurijaga seotud konteksti arvestamist, st tänapäevast vaatenurgade mõju probleemipüstitusele ja vaatenurgale Ilmi Kolla kirjad, mida säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA f 220), on pärit lähiminevikust, 1940. aastate lõpust ja 1950. aastate algusest. Ilmi Kolla viimane ärasaatmata kiri kannab kuupäeva 6. detsember 1954 ja on kirjutatud Tallinnas Kivimäe haiglas kaksteist päeva enne autori surma. Lisaks leidub kogus ka Ilmi Kolla ema kirju ja I. Kolla adressaatide (sõbratarid, tuttavad, ajakirjade toimetused jms) kirju. Mitmel juhul on säilinud terviklikud kirjavahetused (emaga, sõbrataridega), mis loovad mitmekülgsema ettekujutuse poetessi suhtevõrgustikust ja keskkonnast, milles ta liikus.

Kirjad heidavad valgust I. Kolla elu ja loomingu erinevatele külgedele ning võimaldavad näha üksikisikut, tema rolle ja valikuid ajastu kontekstis ning ajastut läbi üksikisiku, mikrotasandil. Et Ilmi Kolla hakkas juba varakult (alaealisena) elama iseseisvat elu vanematest lahus, tähendas see ka vajadust teenida raha enda ülalpidamiseks. Luuletuste avaldamine oli talle praktiliselt ainsaks rahateenimise võimaluseks, seda enam, et nõukogude ühiskonna suured honorarid olid

Foto 1. Ilmi Kolla (EKLA fotokogu A-37:5378).

kirjutamisel tugevaks stiimuliks – see oli positiivne boonus ideoloogiliselt konformistlikele autoritele. Nii kirjutaski I. Kolla erinevaid luuletusi: avaldamiseks ja rahateenimiseks mõeldud, sotsialistliku realismi esteetikast kantud tekste ning teisi, mis olid kirjutatud iseendale ja toetusid teistsugusele esteetilisele arusaamale. Seega kasutas ta teadlikult erinevaid diskursiivseid võimalusi.

Ilmi Kolla põdes tuberkuloosi. Haigus avastati siis, kui ta oli alles 15-aastane, ning seetõttu veetis suure osa oma elust haiglates ja sanatooriumides. Kirjad valgustavad seetõttu üsna detailselt ka nõukogude sanatooriumielu ja ajastumaseid meditsiinilisi ravipraktikaid, olles seega rikkalikuks kultuuri- ja meditsiiniajaloo allikaks. Näiteks kirjeldab I. Kolla oma kirjades detailselt tuberkuloosi kui haigust ning sanatooriumide ja haiglate karmi reaalsust, tema enda sõnutsi nende “surmalõhnalist ümbrust”, nagu ka tuberkuloosiravi tagajärgi – operatsiooni, mis ähvardas muuta ta invaliidiks (vt Annuk 2004).

Ilmi Kolla kirjavahetused kajastavad ka ajastut ja ühiskonda, paljastades totalitaarse süsteemi erinevaid tahke. Kirjade põhjal võib vaidlustada lihtsustatud käsitlust stalinismist kui repressiivsest ühiskonnast, kus inimestel ei olnud valikuvõimalusi ning mille reeglite surve all elades olid nad ainult totalitaarse ühiskonna süütud ja passiivsed ohvrid. See muidugi ei tähenda, nagu polnuks stalinistlik ühiskond repressiivne ja inimõigusi eirav, arvestades kogu süsteemi aluseks olevat vägivaldapolitikat. Ent teisalt viitasid kirjad sellele, et isegi totalitaarse režiimi tingimustes oli inimestel (ja sugugi mitte ainult *nomenklatuuril*, vaid ka n-ö tavalistel inimestel) teatud valikuvabadus, mis sõltus nende sotsiaalsest positsioonist ja staatusest. Süütu ohvri rolli asemel olid inimesed pigem aktiivsed tegutsejad, kes ühelt poolt olid sunnitud kohanema totalitaarse ühiskonna reeglitega, kuid teisalt võisid neid vaidlustada. Inimesed võisid mõningaid totalitaarse ühiskonna aspekte ka enda huvides ära kasutada, näiteks arvestada kirjutades avaldamiseks vajalikke sotsialistliku realismi nõudeid ja valitsevat ideoloogiat, et teenida tollaseid suheliselt suuri honorare.

Kirjakirjutajad vaidlustasid mõnikord ka stalinistlikku ideoloogiat kogu selle retoorikaga. Kirjade põhjal on võimalik teatud määran järeldada, kui sügavale privaatsfääri oli imbunud avalik ideoloogia ja retoorika, sest enamik kirju Ilmi Kolla fondis on sugulaste ja sõp-

radega vahetatud erakirjad. Teistsuguseid aspekte lisasid ajalehtede-ajakirjade toimetustest Ilmi Kollale saadetud kirjad, mis pooleldi ametlikena olid omalaadseks sillaks avaliku ja isikliku sfääri vahel (põhjalikumalt vt Annuk 2003a).

Kirjanikuna ei pälvi Ilmi Kolla ametlikus kirjandusloos kuigivõrd tähelepanu:² näiteks kõige värskemas, postsotsialistlikust vaatepunktist kirjutatud eesti kirjanduse ajaloos (Annus & Epner & Järv *et al.* 2001) teda isegi ei mainita. Varasemas kirjandusajaloos käsitletakse teda lühikeses ülevaates (Kalda 1991: 239–240), lisaks on ilmunud veel käsitlused biograafilistes leksikonides (vt Annuk 2003b: 72). Kuigi I. Kolla loomingust on postuumselt avaldatud kaks väikest valimiku koos saatesõnadega (1957, 1983), esindavad need ainult osa tema loomingust. Ülejäänud luuletuste käsikirju koos kirjade jm isiklike materjalidega säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, kuhu need andis ilma kasutuspiiranguteta 1963. aastal üle Ilmi Kolla ema.

Ilmi Kolla elu ja loomingut on ümbritsenud müüt, sest mitmed ta elulooga seostuvad seigad on olnud avalikkusele segased ja varjatud, nagu on väitnud ka Aarne Ruben oma Kolla-käsitluses (Ruben 2001). Seetõttu on mitmeid aspekte I. Kolla elust ja loomingust edasi kantud suulises pärimuses, teda tundnud inimeste mälestustes. Osalt on müüti võimendanud 1966. aastal tema kohta ilmunud artikkel (Siimisker 1966), mis tugineb samale Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavale allikmaterjalile (EKLA f 220). Samadele allikatele toetudes on valminud ka minu Kolla-käsitlused (Annuk 2003a, 2003b, 2004, 2005a). Kõnealusel artiklis on Ilmi Kollast loodud mõnevõrra ühekülgne pilt kui “naiivsest” tütarlapsel. Artiklis loodud kujutus pehmenab ja osalt ka varjab nii tema isiku ja elukäiguga seostuvaid kui ka stalinistlikku ühiskonda laiemalt puudutavaid problemaatilisi aspekte. Kirjade põhjal avaneb luuletajast (ja ajastust) hoopis teistsugune pilt, nii et Helene Siimiskeri artikkel tekitab mitmeid küsimusi. Arvestades aga artikli kirjutamise konteksti ehk nõukogude

ühiskonna ideoloogilist raamistikku – rangeid ideoloogilisi ettekirjutusi, kontrolli ja tsensuuri –, on selge, et sel ajal ei olnud võimalik ausalt kirjutada stalinistlikest repressioonidest ja kultuuripoliitikast, mis mõjutasid nii I. Kolla elu kui ka loomingut. Ent teisalt võib sellise ühekülgse tõlgenduse taustana näha ka põhjusi, mis tulenevad kirjade kui komplitseeritud allikmaterjalide eripärast.

Ilmi Kolla kirjad samaaegselt nii paljastasid kui ka varjasid, sest isikul, kes nende kaudu rääkis, oli palju erinevaid hääli sõltuvalt adressaadist, kellele kiri oli suunatud. Lugu, mis peitus kirjade taga, oli tihedalt läbi põimunud kirjade keeruka tekstuaalse koega, mis omakorda kujundas ka seda “lugu”. Kirjade referentsiaalsus – suhe tegelikkusega, selle sotsiaalse ja ajaloolise kontekstiga, mille toode nad on – võimaldabki rekonstrueerida nende kaudu minevikus toimunut; samas kirjad mitte ainult ei peegelda, vaid konstrueerivad seda suhet, kujundades selle väljendamiseks diskursuse (Stanley 2004: 211–212).

Samad Ilmi Kolla kirjad, mis olid H. Siimiskeri (1966) artikli aluseks, vaidlustavad tegelikult artiklis esitatud ettekujutust temast. Kuidas on võimalik, et erinevad uurijad (arvestades ka minu käsitlusi) on tõlgendanud sama allikmaterjali nii erinevalt? Kuivõrd tulenes tõlgenduste erinevus lisaks kirjade spetsiifikale ka nõukogude aja eripärast, sellest diskursiivsest raamistikust, mis kujundas mitte ainult avalikke tekste, vaid ka nende aluseks olevaid mõtlemismudeleid?

Samuti tekkis küsimus, kuivõrd oli arusaam Ilmi Kollast mu enda looming ja kuivõrd toetasid seda ta kirjad, mis löid temast ettekujutuse kui haavatavast ja fragmentaarsest subjektist? Kui kirjad ei ole tõestuseks “reaalse isiku” kohta, vaid pigem jäljed sellest isikust epistolaarses maskeeringus (Stanley 2004: 223), siis kuidas on üldse võimalik tabada kõnealust isikut? Teisalt on eelkõige uurija see, kes loob biograafilise narratiivi biograafia subjektist, kasutades erine-

vaid allikmaterjale, mis uurija seisukohalt on tekstuaalsed tõestused tolle inimese elu kohta.

Ilmi Kolla kirjad näitasid teda erinevatest külgedest sõltuvalt sellest, kellele ta kirjutas: näiteks emale oli ta kohusetundlik tütar, kes muretses perekonna majandusliku heaolu pärast, ent sõbrataridele loominguindu täis noor naine, kel ei puudunud ka erootilised ihad, mida ta avameelselt kirjeldas. Kolla kohandas oma “mina” vastavalt kirja adressaadile ja see eripära on otseselt seotud kirjade kui dialoogiliste tekstidega.³ See kirjadele kui žanrile omane tunnusjoon, väljendatuna Ilmi Kolla individuaalse praktika kaudu, muudabki biograafia rekonstrueerimise kirjade kaudu keerukaks, tõstatades küsimuse biograafia subjekti *mina* autentsusest. Milline nendest *minadest* on “tõeline” või kuivõrd kajastavad need *minad* subjekti erinevaid külgi?

Samas võivad kirjad olla küll kirjlikud ja emotsionaalsed, *kuid see ei tähenda tingimata, et ka näost näkku kohtumised olid sellised* (Stanley 2004: 212). Mulje, mille kirjad suhete iseloomu kohta jäta-
vad, võib olla petlik ja sõltuda suuresti lugeja (uurija) interpreteerimist. Teisalt, kuigi kirjajutust iseloomustab fragmenteeritus ja hajumine, nõuab allesjäänud fragmentidest arusaamine teatavat ter-
viklikku ülevaadet (Stanley 2004: 204–205).

Kuigi kirjad on eripärast tüüpi tekstid, viitavad nad alati ka elatud elule, tegelikult aset leidnule: igapäevaelule, isiklikele ja ühiskondlikele sündmustele jne, seega nähtustele, millel on materiaalne, sotsiaalne, ajaline ja ruumiline reaalsus ning mille reaalsus tähendab ka nende mõju kirjavahetusele (Stanley 2004: 212). Seega, hoolimata I. Kolla kirjade pidevalt muutuvast ja mõneti tabamatust “minast”, ei saanud neid käsitleda ainult eripärast tüüpi tekstidena – nende kirjutaja oli reaalne, elav isik, noor naine, kes armastas ja kannatas, kirjutas luuletusi, võitles stalinistlikus ühiskonnas oma olemasolu eest ning oma võimaluste piires ka selle ühiskonna endaga.

Noor naine, kes rääkis nende kirjade kaudu, näis niivõrd haavatav ja niivõrd inimlik oma haavatavuses, et tundus ebaõige kasutada teda (või seda, mis oli temast järele jäänud – kirju) minu enda eesmärkide saavutamiseks. Surre oli ta nii noor, et tõenäoliselt ei mõelnud oma kirjade tulevikust – võimalusest, et need võiksid sattuda võõrastesse kättesse, eriti arvestades nende tekstide tonaalsust ja avameelsust. Kirjad ei olnud I. Kollale mitte ainult suhtlemisvahendiks, vaid ka omalaadseks eneseväljenduseks päeviku asemel, eriti sõbratarile kirjutatud kirjad. Neis kirjutas ta oma tunnetest, mõtetest ja armastussuhetest, aga ka loomingulistest probleemidest, lisades mõnikord kirjale ka uue luuletuse või selle katke. Ka kirjutas ta igapäevaelust ja probleemidest nõukoguliku bürokraatiaga, näiteks raskustest saada sissekirjutust, mille puudumine võis tuua kaasa tõsiseid repressioone. I. Kolla kirjutas ka probleemidest Kommunistliku Noorsooühingu liikmemaksu tasumisel, sest sinna kuulumata ei lubatud tal mõnda aega oma loomingut avaldada, ning mudest rahalistest raskustest. Raha pärast kirjutamine tähendas tallegi sotsialistliku realismi kui esteetilise praktika normide järgimist. Seetõttu valmisid tal luuletused Stalinist, õnnelikust nõukogude elust jmt, mis ajastu kontekstis tähendas teadlikku valetamist. Iseenda jaoks kirjutas I. Kolla teistsuguseid luuletusi, mis ei olnudki mõeldud avaldamiseks – isiklikel teemadel, armastusest, kurbusest, loodusest, nukrusest, mõeldes elust lahkumise võimalusele, nagu üks ta tuntumaid luuletusi “Nukrad hetked”. Kirjas sõbratarile on I. Kolla tunnistanud, et konformistlikke luuletusi kirjutades ta lihtsalt “teeb raha” (Ilmi Kolla Lehti Metsaaltile 1952, daatumita kiri (EKLA f 220, m 1:4)).

Arusaam elavast inimesest tekstide varjus määratles omakorda ka mu uurimise eesmärgi kui püüdluse tabada tõest sissevaadet Ilmi Kolla ellu. Vaatamata sellele, et ükski teise inimese kujutus ei saa olla täiuslik ega täiesti adekvaatne (Jolly 2001: 308), tuleks biograafilise uurimise puhul lähtuda siiski taotlusest olla aus inimese vastu,

Kallis Lehti !

Nüüd olen mina sinust värgem, kirju sajab sulle nii mi hirmus. Nüüd annan mina kirjutama, et naata et sa nana töha kirjutad.

Tead, mul on jälle need plaanid. See on need mõeldud väga kangeli ette, nimelt tulwan sügisel. Ja just sellepärast nuttangi nüd sulle teatama, et mul on, üh, tumistaja, kes mind õigel ajal narakluga toovab, et nüüd on aeg lubadusi täita. Nü et panajal ajal pead kontrollima minu lubaduste täitmist.

Foto 2. Ilmi Kolla kiri Lehti Metsaaltile 1952. aastast (EKLA f 220, m 1:4).

keda uuritakse. Teise inimese elust kirjutades tuleb leida tasakaal nii empaatia ja kriitilisuse kui ka üksikindiviidi ja laiemate ajalooliste protsesside vahel. Lähtekohaks peaks olema eetiline kohustus teise inimese suhtes – mõista teist inimest ja olla tema suhtes õiglane (Leskelä-Kärki 2001: 118–119).

Ilmi Kolla elu ja tegevuse uurimine puudutas ka teisi temaga seotud inimesi. Tema fondis leidub ka kirju tema adressaatidelt – inimestelt, kellega ta aastate jooksul oli suhelnud. Mõned neist kirjadest on poolametlikud, nagu näiteks kirjad ajalehtede-ajakirjade toimetajatelt, milles ilmneb tugev ideoloogiline surve I. Kolla kui autori suhtes. Toimetajad soovitasid otseselt luuletuste teemasid ja andsid ka vormilisi soovitusi; oma loominguga avaldamiseks tuligi I. Kollal selliste normidega arvestada (vt Annuk 2003a). On ka kirju isikutelt, kes ei olnud I. Kollale kuigi lähedased. Ehkki need kirjad pole sisu ja tonaalsust arvestades isiklikud, on mõned nende autoritest elus, mis muudab kirjade kasutamise uurimise allikmaterjalina problemaatiliseks, kuigi ei riku otseselt seadusi ega arhiivireegleid.

Nõukogude perioodi ajalise läheduse tõttu on selle uurimine senini komplitseeritud. Paljud seda aega kogenud on meie kaasaegsed, paljusid nähtusi pole võimalik uurida konkreetseid isikuid või nende tegusid mainimata ja ka paljud allikmaterjalid on seotud meie keskel elavate inimestega. Seega on eetilised probleemid kõige otsesemalt seotud ka uurimisküsimuste püstitamise, sellega, milliseid küsimusi üldse saab ja tohib esitada, st milliseid probleeme on üldse võimalik käsitleda.

Ka kirjade kui allikmaterjalide eripära võib nende kasutamise seotud kahtlusi võimendada, sest kirju peetakse olemuslikult privaatsedeks tekstideks, kuigi, nagu ilmneb kirjajutamis ajaloo, ei ole need olnud alati sugugi nii privaatsed, nagu me tänapäeval arvame.⁴ Kirju on kirjutatud kollektiivselt ja loetud ette kollektiivselt, kirju on dikteeritud teistele inimestele, kes on need autori nimel kirja pannud, kirju on kirjutatud vanglast teadmise, et neid loetakse seal kontrollimiseks läbi jne. Privaatsuse tähendus ei ole kirjade puhul sugugi üheselt määratletav, sõltudes nii ajastust kui ka nende kirjutamise konkreetsest kontekstist.

Kui uurimuse eesmärgiks on rääkida tõtt, siis mida võiks see tähendada teise inimese elu uurimise kontekstis? Kuivõrd on elu üldse võimalik käsitleda tõe vaatenurgast? Kus paiknevad teadmise ja teada tahtmise piirid?

Folklorist Ingrid Rüütel on viidanud tõe väljaütlemise piiridele visuaalses antropoloogias, mis tähendab arvestamist kogukonnaga, keda kasutatakse uurimisobjektina: kui tahes objektiivselt võttes positiivne ja eetiline eesmärk ei saa olla õigustuseks, kui meetodid selle saavutamiseks ei ole uuritavale kogukonnale eetilises mõttes vastuvõetavad (Rüütel 2000). Kuivõrd saab aga eeltoodud seisukohta kohaldada arhiiviallikatel põhinevale uurimusele? Et arhiivimaterjalide puhul on enamasti tegu surnud inimese materjalidega, võiks nende kasutamisel eeldada suuremat vabadust kui antropoloogias, kus

uurimisobjektiks on elavad inimesed. Teisalt tuleks tähelepanu pöörata sellele, et selliste materjalide puhul ei saa nende autor ennast enam kaitsta võimalike väärtõlgenduste või sensatsioonihuvi eest. Samuti võivad materjalid olla sattunud arhiivi näiteks vastu inimese tahtmist tema pärijate annetuseks vms. Tuleb arvestada ka võimalike veel elavate lähisugulastega, kelle huve materjalide kasutamine ja nendes sisalduva info avalikustamine võib riivata.

Ilmi Kolla puhul võib tema kirjade kasutamist õigustada ühelt poolt see, et tema kui luuletaja isik ja tegevus olid avalikumad kui n-ö tavainimese puhul ning see põhjendab ka huvi tema eraelu ja sellega seotud materjalide vastu. Selline arusaam ongi osalt määratlenud kirjanike ja teiste avalikkusele rohkem tuntud inimeste isiklike materjalide, sh kirjade, kasutamist, sest neid peetakse kultuurilukku kuuluvaks. Näiteks on avaldatud kirjavahetusi tänapäevale üsna lähedastest perioodist, samuti üksikuid isiklike kirjavahetusi (Tepandi 2005; Under & Tuglas 2006).

Ent Ilmi Kolla kirjade kasutamist võib õigustada teisestki aspektist. Ta elu langes sellesse aega, mille uurimine on tänasest vaatenurgast vaadatuna vajalik mitte ainult uute teadmiste saamise seisukohalt ühe luuletaja kohta, vaid ka lähiajaloolise kogemuse ümbermõtestamiseks. Totalitaarse ühiskonna toimimismehhanismide analüüs mikrotasandilt, I. Kolla elu ja tegevuse uurimise kaudu, toob esile olulist ja kohati uudset teavet. I. Kolla kirjad on seetõttu nõukogude aja uurimisel hindamatuks allikaks.

Siiski osutusid uurimise seisukohalt problemaatiliseks mitmed tahud Ilmi Kolla elust, eriti need, mis on seotud tema kui noore naise ja tema seksuaalsusega, samuti asjaolud, mis ümbritsesid ta ootamatut abiellumist vahetult enne surma ja abielu tühistamist kohtus aasta pärast tema surma. Seisin vastamisi küsimusega, kuidas kirjutada teise inimese elu intiimsetest, mahavaikitud aspektidest? Kas mul oli õigus seda teha? Või olin ma hoopis selleks kohustatud, et

luua tõest käsitlest noorest naisest, käsitlest, mis näitaks teda kogu ta inimlikus vastuolulisuses? Sel intiimsel poolel oli tugev seos loominguga ja juba seetõttu ei saanud seda maha vaikida. Eraelulise ja intiimse mõistmist piiritles aga diskursiivne raam, mis oli tugevasti mõjutatud lähiminekiviku painetest.

Nõukogude ajal oli eraelu avalikkuse eest suhteliselt varjatud – see ei kuulunud avalikku diskursusesse (nt meediasse). Avalikkuse eest polnud varjatud mitte ainult parteiliidrite (kelle elust avalikkuses ei räägitud), vaid ka kirjanike, näitlejate jt tuntud inimeste eraelu. Eraelu nähtamatus oli seotud ka tsensuuri ja enesetsensuuri praktikatega nõukogude meedias ja laiemalt avalikes diskursustes. See on üheks põhjuseks, miks Eesti kultuuriruumis on kirjutatud vähe biograafiaid, sh ka kirjanikest. Olemasolevadki räägivad üldreeglina väga vähe kirjanikust kui inimesest. Suhtumine eraellu kui tabuteemasse ongi kujundanud biograafilist diskursust viimase viiekümne aasta jooksul. Ent selle põhjuseks pole olnud mitte niivõrd respekt eraelu suhtes, kuivõrd kartus selle ees. Arvestades ka domineerivat arusaama, mille järgi tähtsustatakse eelkõige kunstilist loomingut, mitte inimest selle taga, muutuvad diskursiivsed piirid eriti selgeks. Eeldatakse, et biograafiat kirjutades või kellegi elu rekonstrueerides ei rikuta neid väljaütlemata reegleid liigse avameelsuse ja aususega (vt ka Annuk 2005b).

Paraku just seda ma oma uurimusega tegingi, vastustades soolisi stereotüüpe ja müüte, mis ümbritsesid Ilmi Kollat, ning püüdes muuta nähtavaks nende müütide aluseks olevaid sotsiaalseid ja kultuurilisi võimumehhanisme. Selle ettevõtmise ainsaks õigustuseks tundus olevat tõese käsitlese ja inimliku haavatavuse esiletoomise püüdlus, sest ainult see suutnuks tasakaalustada uurimuse eesmäärke.

Teisalt olen nii inimese kui ka teadlasena veendunud teise isiku õiguses privaatsusele: tahe teada saada ja uurimust kirjutada ei saa olla selle õiguse rikkumise õigustuseks. Võib-olla on mu tundlikkus

selle teema suhtes tingitud ka totalitaarses ühiskonnas elamise kogemusest. Selles ühiskonnas ei järgitud inimõigusi ega privaatsust, näiteks võisid ametivõimud avada ja lugeda erakirju. Seetõttu valdas mind I. Kolla kirju lugedes nende ärakasutamise tunne, mis oli tihedalt seotud isikliku kogemusega.

Ka aastatepikkune arhiivis töötamise kogemus on mõjutanud minu arusaama teise inimese kirjade lugemisest, mistõttu mulle näis, et inimeste privaatsust rikub juba nende kirjade arhiivis säilitamise fakt iseenesest.

Eksisteeris selge vastuolu arhiivi avaliku, kõigile kättesaadava olemuse ja kirjade isikliku loomuse vahel. Ilmi Kolla kirjad on arhiivis ilma juurdepääsupiiranguteta, kättesaadavana “kõigile”, kuigi “kõik” ei ole neid tegelikkuses kasutanud. Neil kirjadel oli õnnestunud säilida suhteliselt puutumatusena arhiivi põhjatutes hoidlates paradoksaalselt tänu nõukogude arhiivipraktikale, mis piiras uurijate ligipääsu materjalidele nii, et juurdepääs oli pigem erand kui reegel (Valge 2005: 143). Mõnes mõttes suutis nõukogude arhiivipraktika hoida palju materjali käigust väljas ilma selgete ja kirjepandud juurdepääsupiiranguteta, surudes omakorda maha ka võimalikud eetilised küsimuseasetused, mis seostunuks nende kasutamise ja uurimisega.

Uurija roll ja uurimistöo eetika on seotud ka konkreetse uurimisvaldkonna traditsioonidega, sellega, mida ja kuidas on varem tehtud. Kui on välditud sensitiivse isikliku materjali uurimist, isegi juhul, kui seda on mingil määral publitseeritud, pole ka traditsiooni, millele toetuda. Nõukogude ajal oli keerukas selliseid materjale uurida ja nende põhjal artikleid avaldada, sest toimis (enese)tsensuur ning isiklikku valdkonda ja eraelu peeti avalikus sfääris tabuks. See on tähendanud samas relevantsete eetiliste küsimuseasetuste vältimist, eriti seoses kirjade kui allikmaterjalidega. Teisalt, kuigi nõukogude ajal eksisteerisid teatud vaikimisi aktsepteeritud arusaamad, mis arvestasid nõukogude arhiivipraktikat või toetusid sellele, ei toimi

need arusaamad nüüdses demokraatlikus ühiskonnas, kus arhiivide roll on teistsugune ja määratletud vaba juurdepääsuga allikmaterjalidele.

Seadusandlikku tasandit arvestades on otsustamine jäetud paljuski allikmaterjalide kasutajale. Kirjade kasutamist ei reguleeri otseselt ükski seadus, v.a Eesti Vabariigi põhiseadus, mis tagab kirjavahetuse saladuse (§ 43). Kaudsemalt reguleerivad arhiivimaterjalide (sh kirjade) kasutamist arhiiviseadus ja muud arhiivimaterjalide kasutamist reguleerivad seadusandlikud aktid, mis sätestavad ka juurdepääsupiirangud arhivaalidele. Eesti isikuandmete kaitse seadus (Riigi Teataja 2003, 26, 158) reguleerib üsna karmilt igasugust isikuandmete kasutamist, kuid ei ütle otseselt midagi kirjade kohta, kust võib samuti leida palju isikuandmeid. Seega muutub uurija roll selliste probleemide puhul keskseks: just uurija on see, kes peab otsustama, mida ja kuidas tohib uurida ning kust läheb eetilise ja ebaeetilise piir. See tähendab ühelt poolt vastutust oma uurimisobjekti ees, sest teist inimest uurides on teadlasel kohustus olla tema suhtes aus, teisalt vastutust oma eriala ees, sest ükski tõsiseltvõetav uurimine ei saa vältida eetilisi küsimuseasetusi.

Kui sensitiivse valdkonna uurimise vältimine on olnud väljaütlemata reeglisk, kuidas on siis võimalik kujundada teistsuguseid lähenemisviise ilma kõnealuse valdkonna eelnevaid eetilisi piire rikkumata? Kas püüdlus tõese käsitlemise poole on piisav õigustus sellise rikkumise puhul?

Eetika tähendab püüdu olla aus uurimisobjekti – uuritava inimese – suhtes ka selles mõttes, et uurija kohus on tuua esile arusaam sellest, et ta näeb kõne all olevat inimest ainult läbi tekstide (kirjad jms), mis on olemuselt fragmentaarsed ja suudavad esile tuua ainult teatud tahke, mitte inimest tervikuna. Selline (biograafiline) kirjutus inimesest peaks olema läbipaistev, näidates, kui paljus on uurimus konkreetse uurija ja konkreetse materjali vastasmõju tulemus. Narratiiv,

mis allikmaterjalide alusel luuakse, on tegelikult uurija loodud ja tuleks küsida, kui palju see mõjutab uurimust.

Kaisa Vehkalahti on toonud esile teisegi probleemi erakirjade uurimise kontekstis. Uurija peaks olema teadlik, milliseid reaktsioone uurimus võib tekitada, ja küsima endalt, kas ta tõepoolest tahab äratada ka negatiivseid tundeid või tekitada sensatsiooni. Et uurimine tähendab samaaegselt ka oma uurimisobjekti konstrueerimist, pole tähtsusetu viis, kuidas uurimist ja selle tulemusi esitletakse. Seetõttu eeldab selliste allikate kasutamine *empaatilist lugemist (empathetic reading)*, arusaamist, miks ja kuidas miski juhtus, *muutes tundmatu mineviku mõistetavaks* (Vehkalahti 2002).

Empaatiline lugemine võib olla seotud ka sooliste tähendustega: nii nagu naiste kirjutatud kirjad võivad teatud aspektides erineda meeste kirjutatud kirjadest, võib ka nende kirjade uurija kui nais- või meeslugeja vaatenurk sõltuvalt soost erineda. Meeslugejale võivad naiste kirjade puhul olla olulised teistsugused aspektid kui naislugejale, samas on naisel lihtsam samastuda teise naisega (kirja autoriga). Selline hoiak võib uurija seisukohalt olla teadvustamata, ent mõjutada samas küsimuseasetusi ja interpretatsiooni ning mängida kaasa ka eetiliste probleemide ees seistes. Kuivõrd võib näiteks arusaam soolisustatud ajaloo nähtavale toomise vajadusest olla uurimisteema jätkamisel oluliseks tõukejõuks, mis tasakaalustab võimalikud eetilised probleemid või kujundab ümber nende piirid? Kuidas suhestub uurija isiklik kogemus selliste küsimuseasetustega? Kas positsioonide nihutamine – enese asetamine oma uurimisobjekti rolli – võib osutada nende (eetiliste) piiride määratlejaks?

Uurimistöö jätkamine võib eelnevat arvestades olla teadlik valik poolt- ja vastuargumentide vahel, kus kaalukausil on ühelt poolt eetilised küsimuseasetused ja teisalt arusaam soolisustatud ajaloo uurimise vajalikkusest. Väärtustades Ilmi Kolla kirju kui erakordset allikmaterjali, võib selles näha ka isiklike tekstide kasutamise õigustust.

Siiski ei ole olnud võimalik lahendada täielikult tõe väljaütlemise ja vaikimise vastuolu, sest biograafia uurimisega seotud eetilised küsimused ei ole ainult abstraktsed teoretiseeringud, vaid võivad kaasa tuua tõsiseid tagajärgi ka uurijale endale. Nagu minuga tegelikult oligi juhtunud, kui üht mu I. Kollat käsitlevat artiklit ei olnud võimalik avaldada, sest seal väljendatud seisukohad, mis näitasid nõukogude aega kriitilises valguses, ei meeldinud retsensendile. Kuna ma ei olnud nõus oma seisukohtade tsenseerimise ega kohandamisega ideoloogiliselt ohutuks ja mittemidagiütlevaks, osutus see mu uurimisteema ja käsitlusviisi tõsiseks proovilepanekuks. Mõistsin, milliseid reaktsioone võib äratada nõukogude aja kriitiline käsitlus Eestis kui postsotsialistlikus ühiskonnas, kus nõukogude ühiskonna fassaad (see, mis välja paistis) samastatakse sageli tegelikusega (sellega, mis tegelikult toimus), tegemata nende vahel vahet. Mõistsin samuti, kui oluline on selles kontekstis kriitiline uurimine, mis analüüsib ka omaenda eeldusi kriitiliselt, mitte ei aksepteeriks vaikimisi teatud kollektiivseid väärtushinnanguid, mis sageli on nõukogude aja käsitluste aluseks. Need väärtushinnangud võivad olla kantud näiteks illusioonidest, et nõukogude ajal oli võimalik kultuuriinstitutsiooni sees tegutsedes jääda täiesti puutumatuks ja sõltumatuks totalitaarsetest võimumehhanismidest ning nõukogudeaegne Eesti kultuur oli tervikuna kantud rahvusliku vastupanu allhoovusest. Sellises tähendusvõrgustikus omandab kultuur koos selles süsteemis tegutsejatega heroilise varjundi, peites reaalseid vastuolusid ning ambivalentseid ja konformistlikke rolle, mis olid süsteemi lahutamatuks osaks.

See konfrontatsioon osutas jätkuvatele valupunktidele nõukogude aega käsitledes ja samas ka uurija rollile või isegi võimule: sümbolne võim, mille abil uurija verifitseerib oma uurimistulemust, andes sellele kaalu ja tõsiseltvõetavust, on lahutamatu uurija isikust ja ta positsioonist teadushierarhias, aga ka antud etnilises teadus-

kogukonnas omaks võetud hoiakutest. Nõukogude aja lähedus, isiklik seotus sellega (näiteks läbielatud kogemuse kaudu) võib toimida tegurina, mis takistab nägemast seda ajastut kriitilises valguses. See võib kujundada ka käsitusviisi tõesuse piire, mille puhul on segunenud pooltõed, vaikumised ja valed ning mille kontekstis aus olla püüdev uurimus võib mõjuda rünnakuna seniste tõekspidamiste suhtes. Sellisel taustal muutuvad oluliseks söakus pürgida tõese käsitusviisi poole ning vajadus ja julgus avardada eelkäijate poolt paikapandud pooltõdede ja vaikumiste diskursiivset raamistikku. Ausus oma uurimisobjekti vastu on või peaks olema lahutamatu aususest iseenda kui uurija vastu, mis eeldab vaba ja avatud interpretatsiooni võimalust, mis ongi intellektuaalse aususe ja vabaduse eeltingimus.

Kommentaariid

¹ Kirjade uurimine avaramas teoreetilises raamistikus, mitte ainult allikatena, vaid ka spetsiifilist laadi tekstidena, ongi suhteliselt uus valdkond. Tõsisemalt on sellega tegeledud viimase paarikümne aasta jooksul (nt Altman 1982; Barton & Hall 2000; Earle 1999; Gilroy & Verhoeven 2000; Gerber 2000; Jolly 2001; Stanley 1992, 2004).

² Laulutekstide autorina on Ilmi Kolla siiski tänapäevani populaarne.

³ Kirjade teoreetiliste aspektide kohta vt Stanley 2004.

⁴ Kirjakirjutamise ajaloo kohta vt Barton & Hall (2000).

Allikad

EKLA f220 = Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Ilmi Kolla fond

Kirjandus

Altman, Janet Gurkin 1982. *Epistolarity: Approaches to a Form*. Columbus: Ohio State University Press.

Annuk, Eve 2003a. Tekstid ja vastutekstid: Kirjavahetused stalinismi kontekstis. *Keel ja Kirjandus* 11, lk 838–848.

Annuk, Eve 2003b. Naised ja kirjanduslugu: Tuntud ja tundmatu Ilmi Kolla. *Ariadne Lõng* 1/2, lk 72–90.

- Annuk, Eve 2004. Keha ja haigus Ilmi Kolla kirjades ja luuletustes. *Ariadne Lõng* 1/2, lk 43–57.
- Annuk, Eve 2005a. Toimetamine kui tsensuur: Mida jutustas Ilmi Kolla ema? *Vikerkaar* 9, lk 52–71.
- Annuk, Eve 2005b. Kuidas kujutada teise inimese elu? Biograafia uurimisprobleemina. *Looming* 11, lk 1724–1734.
- Annus, Epp & Epner, Luule & Järv, Ants & Olesk, Sirje & Süvalep, Ele & Velsker, Mart 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Backscheider, Paula R. 2001. *Reflections on Biography*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Barton, David & Hall, Nigel 2000. *Letter Writing as a Social Practice*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Benton, Michael 2005. Literary Biomythography. *Auto/Biography* 13: 3, lk 206–226.
- Bourdieu, Pierre 2003. Biograafiline illusioon. Bourdieu, Pierre. *Praktilised põhjustused: Teoteooriast*. Avatud Eesti raamat. Tallinn: Tänapäev, lk 90–100.
- Donaldson, Ian & Read, Peter & Walter, James (toim) 1992. *Shaping Lives: Reflections on Biography*. Humanities Research Centre monograph series 6. Canberra: The Humanities Research Centre, The Australian National University.
- Earle, Rebecca (toim) 1999. *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers 1600–1945*. Warwick studies in the humanities. Aldershot & Brookfield: Ashgate.
- Epstein, William H. (toim) 1991. *Contesting the Subject: Essays in the Postmodern Theory and Practice of Biography and Biographical Criticism*. The Theory and practice of biography and biographical criticism 1. West Lafayette: Purdue University PressPurdue.
- Gerber, David A. 2000. Epistolary Ethics: Personal Correspondence and the Culture of Emigration in the Nineteenth Century. *Journal of American Ethnic History* 9: 4, lk 3–23.
- Gilroy, Amanda & Verhoeven, W. M. (= Wil) (toim) 2000. *Epistolary Histories: Letters, Fiction, Culture*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Homberger, Eric & Charmley, John (toim) 1988. *The Troubled Face of Biography*. New York: St. Martin's Press.
- Isikuandmete kaitse seadus. Riigi Teataja 2003, 26, 158.
- Jolly, Margaretta (toim) 2001. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* 1. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Kalda, Maie (toim) 1991. *Eesti kirjanduse ajalugu: Viies köite 5: 2: Kirjandus Eestis 1950–1980-ndail aastail*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Koidula, Lydia 1926. *Koidula kirjad omakseile: 1873–1886*. Rosenthal-Lipp, Edith (tõlk & toim). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kolla, Ilmi 1957. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kolla, Ilmi 1983. *Minu kevad*. Nagelmaa, Silvia (koost). Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953–1979 = Lepik, Mart & Aaver, Eva & Nagelmaa, Abel & Raud, Liis & Laanekask, Heli (koost). *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus* 1–6. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus & Eesti Raamat.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2001. Kerrottu elämä: Naishistorioitsija ja toisen ihmisen historian kirjoittamisen ongelmia. Kalela, Jorma & Lindroos, Ilari (toim). *Jo-kapäiväinen historia*. Tietolipas, 177. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 98–120.
- Liiv, Juhan 2000 = Vinkel, Arne (koost) & Aaver, Eva (toim). *Mu kallis Liisi: Kirjad Liisa Goldingule*. Tartu: Ilmamaa.
- Lässig, Simone 2004. Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography – Modern Historiography in Biography. *German Historical Institute Bulletin* 35, lk 147–155.
- Ruben, Arne 2001. Ingel ei ole naine – Ilmi Kolla juutum. *KesKus* 1 (jaanuar).
- Rüütel, Ingrid 2000. Tõde ja eetika visuaalses antropoloogias. Kõiva, Mare (toim). *Meedia. Folkloor. Mütoloogia*. Tänapäeva folkloorist 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 170–179.
- Siimisker, Helene 1966. Kõik jäi pooleli: Ilmi Kolla elust ja lauludest. *Looming* 7, lk 1112–1122 & 8, lk 1123–1273.
- Stanley, Liz 1992. *The Auto/Biographical I: The Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. *Auto/Biography* 12: 3, lk 201–235 (vt ka <http://www.ingentaconnect.com/content/arn/auto/2004/00000012/00000003/art00002> – 21. märts 2006).
- Tepandi, Tio (koost) 2005. *Evaldi armastus: Kirjad*. Tallinn: Tänapäev.
- Ziegler, Philip 1992. *Biography: The Narrative*. Donaldson, Ian & Read, Peter & Walter, James (toim) 1992. *Shaping Lives: Reflections on Biography*. Humanities Research Centre monograph series 6. Canberra: The Humanities Research Centre, The Australian National University, lk 225–237.
- Under & Tuglas 2006 = Hinrikus, Rutt (koost). *Under ja Tuglas: Marie Underi ja Friedebert Tuglase kirjavahetus*. Tallinn: Tänapäev.
- Valge, Jaak 2005. Teabevabadus ja eraelu kaitse. *Tuna* 1, lk 143–145.

Vehkalahti, Kaisa 2002. Sensitive sources and empathetic reading. *Ennen ja nyt: Historian tietosanomat* 1 (<http://www.ennenjanyt.net/1-02/vehkalah.htm> – 21. märts 2006).

VÕIM & KULTUUR 2

Koostaja ja toimetaja Mare Kõiva

<http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/voimjakultuur2/>

Koostaja ja toimetaja: Mare Kõiva
Keeletoimetaja: Mare Kalda
Inglise keele toimetaja: Tiina Kirss
Makett ja kaas: Alo Paistik
Pilditöötlus: Andres Kuperjanov
HTML: Diana Kahre

ISBN 978-9949-586-83-7 (pdf)
ISBN 978-9949-418-53-4 (trükis)
DOI: 10.7592/VK2.2006
Tartu 2018

Trükis ilmunud: **Võim & kultuur 2**. Koostaja ja toimetaja
Mare Kõiva. Võim ja kultuur. Tartu 2006

E-raamatu valmimist toetas: EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja
folkloori kasutusvaldkondade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel
infokandjatel.

© 2018 Eesti Kirjandusmuuseum
© 2018 Eesti Folkloori Instituut
© 2018 EKM FO rahvausundi ja meedia tööriühm
© 2018 autorid